

UOT 94(479.24)

BORÇALI AZƏRBAYCANLILARININ ƏNƏNƏVİ TOY ADƏTLƏRİ

Cəlal Əbdürəhman oğlu Novruzov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
shovgihasanov@gmail.com

Açar sözlər: *etnoqrafiya, toy mərasimi, doğum adətləri*

Yaşadığı dövrün, zamanın tələbinə uyğun olaraq hər bir xalq özünəməxsus milli adət-ənənələrini yaradır, nəsildən-nəsilə ötürərək yaşamını təmin edir. Adət-ənənə xalq bayramlarında ailə-məişət münasibətlərində, təsərrüfat həyatında, eləcə də maddi mədəniyyətin bəzi ünsürlərində özünü daha qabarıq göstərir.

Borçalıda, həmçinin Gürgüstan azərbaycanlıları yaşayan digər bölgələrdə ailə məişətinin ən gözəl və təmtəraqlı keçirilən mərasimlərdən biri də toydur. Toy özlüyündə bir neçə mərhələni, onunla bağlı adətləri birləşdirir. Eyni zamanda tədqiqatçıların yazdığı kimi Toy qədimdən xalqımız, o cümlədən dünya xalqları arasında xoş əhval-ruhiyyə yaradan, insanları daxilən saflaşdıran, zahirən gözəlləşdirən, təzələyən bir mərasim olmuş və bu gündə olmaqdadır. Məqalədə bu məsələlərə hərtərəfli münasibət bildirilir.

ТРАДИЦИОННЫЕ СВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ БОРЧАЛЫ

Джалал Новрузов

Ключевые слова: *этнография, свадебный обряды, родильные обряды*

В статье рассматриваются традиционные свадебные обряды борчалинских азербайджанцев, что является одной из актуальных и неразработанных проблем отечественной этнографии. На большом литературном и богатом этнографическом материале широко освещаются свадебный обряд, его этапы и ритуалы, которые совершаются азербайджанцами, проживающими в Борчалы и других регионах Грузии.

В работе автор удачно проводит исследование, применяя сравнительно-исторический метод. Автор, в частности, сравнивает обряды, исполняемые азербайджанцами Борчалы, с аналогичными ритуалами, проводимыми в других районах Грузии, а также Азербайджана. Разрабатывая данную тему, автор отмечает, что свадьба с древнейших времён является одним из интереснейших и важнейших обрядов, украшающих повседневную жизнь, как азербайджанцев, так и других народов мира.

TRADITIONAL WEDDING CUSTOMS OF BORCHALI AZERBAIJANIS

Jalal Novruzov

Key words: *Ethpography, wedding ceremony, puerporal rites*

According to period each nation creates its own national traditions, and providing his life with transferring these traditions to other generation. Tradition shows itself in holidays, in the household relations, in the economic life, as well as in some elements of material culture.

Wedding is one of the most beautiful and festive occasions of family life In Borchali, as well as in other regions which Georgian Azerbaijanis lived. The wedding combines a few stages and customs associated with it. At the same time, as researchers say, from the ancient times wedding has been a purely purifying, beautifying seemingly and refreshing ceremony for our nation, as well as other world nations.

Yaşadığı dövrün, zamanın tələbinə uyğun olaraq hər bir xalq özünəməxsus milli adət-ənənələrini yaradır, nəsildən-nəsilə ötürərək onun yaşamını təmin edir. Adət-ənənə xalq bayramlarında, ailə-məişət münasibətlərində, dəfn-yas mərasimlərində, təsərrüfat həyatında, eləcə də maddi mədəniyyətin sahələrində özünü daha qabarıq göstərir. Bu bir həqiqətdir ki, “adətsiz, ənənəsiz, bayramsız, matəmsiz insan yoxdur. Ona görə ki, sevincsiz və kədərsiz insan təsəvvür etmək mümkün deyil, insan sevinirsə gülür, kədərlənsə ağlayır. Bu əzəli bir xüsusiyyətdir. Bütün adət və ənənələr-bayramlar, matəmlər, mərasimlər, ayinlər də insanın bu xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq yaranmışdır” [1, 77]. Müxtəlif hadisələrlə, ictimai-iqtisadi, siyasi proseslərlə ilişkili olaraq bu adət-ənənələrin müəyyən hissəsi unudulsa da, onun əsas məzmunu zənginləşmiş formada bu günümüzdə gəlib çatmış və yaşamını davam etdirir. Hər bir xalqın adət-

ənənəsinə xas olan bu cəhət Borçalıda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün də səciyyəvidir.

Borçalıda, həmçinin Gürcüstan azərbaycanlıları yaşayan digər bölgələrdə ailə məişətinin ən gözəl və təmtəraqlı keçirilən mərasimlərindən biri də toydur. Toy özlüyündə bir neçə mərhələni, onunla bağlı adətləri əhatə edir. Bu adət-ənənələrdən biri də toy öncəsi keçirilən qız seçmə adətidir. Adətə uyğun olaraq Borçalının kəndlərində, eləcə də Gürcüstanda soydaşlarımızın yaşadığı digər ərazilərdə qız seçimi oğlanın valideynlərinin, böyük bacılarının işi idi. El içərisində deyildiyi kimi, “ağır oturub, batman gələn” qadınların, nüfuzlu kişilərin qızlarını seçməyə çalışdılar. Bölgənin əhalisi arasında dolaşan “qırağına bax bezini al, anasına bax qızını” məsəli çox güman ki, bu münasibətlə yaranmışdır [2, 179]. Qız seçimindən sonra elçilik mərhələsi gəlirdi. Bununla əlaqədar olaraq oğlan atası evinə nəslin nüfuzlü ağsaqqal və ağbirçəyini dəvət edərək fikrini onlara bildirərdi. Onlarla məsləhətdən sonra qız haqqında məlumat toplanardı. Adətə görə, bu işdə “ara adamı”ndan istifadə edilərdi. “Ara adamı”nı dillər-dilavər, sözü ötkəm qadınlardan seçərdilər. O, qızgilin evinə gedib-gələr, onun bacarığına, iş qabiliyyətinə diqqət yetirərdi. Mövcud qayda gürcülər arasında da var idi [3, 127].

Qız seçimindən sonra elçi gedilərdi. Adətə görə birinci və ikinci elçilikdə oğlan evinin adamlarına “hə” cavabı verilməzdi. Oğlan və onun ailəsi qız evinin xoşuna gələdisə, üçüncü elçilikdə ona “hə” deyilərdi. Eyni zamanda qız evi “hə” cavabı verməmişdən qabaq oğlanın ailəsinin nəslinin yaxşı və pis xüsusiyyətlərini müəyyən yollarla öyrənirdilər. Bu xoş cavabdan sonra qızın bibisi və ya xalası süfrəyə şirin çay gətirərdi. Bununla da elçilik mərhələsi başa çatır, eşidən-bilən qızın və oğlanın valideynlərini təbrik edirdi. Oğlan adamlarına “yox” cavabı verilədisə, qızgildə nə çay içilməz, nə də papiros belə çəkmək olmazdı [4, 257].

Borçalıda, eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları yaşayan digər bölgələrdə qız veriləcək oğlanı sınamaq adəti vardı. Hətta bu haqda xalq arasında belə bir rəvayət də mövcuddur: “Deyirlər evlənmək istəyən şəxsi sınamaq üçün onun qarşısına düynlü bir kötük qoyurlar ki, bunu yara bilsən, qız sənindi. Qız anası da bu icdivacın baş tutmasını çox istəyirmiş. Lakin oğlan nə illah edir kötüyü yara bilmir. Bu zaman qızın atası başını bulayır ki, bir kötüyü yara bilməyən oğlan nə arvad saxlayacaq. İşə göz qoyan qız anası tez tərpnib həyəti yad ünsürlərdən qoruyan qapı heyvanına yal çalır və isti-isti onun qabağına qoyaraq deyir: Ay allahın hürən heyvanı, dilini bişirmə, üzündən ye. Bunu eşidən görən oğlan başa düşür ki, gələcək qayınanası ona kötüyü düynlü yerindən yox, kənarlarından, özü də üzündən yarmağı tövsiyə edir. Oğlan göstərilən yolla kötüyü yararaq istəyinə nail olur.

Elçilik mərhələsindən sonra “bəlgə” və ya “nişan” mərasimi keçirilərdi. Adətə görə, nişan üçün nəzərdə tutulan məhsulların və ətliyin xərcini oğlan evi çəkərdi.

Nişan mərasimindən müəyyən müddət keçdikdən sonra toy çalınardı. Tədqiqatçıların yazdığı kimi, “toy qədimdən xalqımız, o cümlədən dünya xalqları arasında xoş əhval-ruhiyyə yaradan, insanları daxilən saflaşdıran, zahirən gözəlləşdirən, təzələyən bir mərasim olmuş və bu gün də olmaqdadır. Toy nəinki iki gəncin bir-birinə qovuşması, vüsala yetişməsi, ailə-ocaq qurması şənliyidi”, həm də “digər ictimai hadisələrdən zənginliyi ilə fərqlənən” [5, 88] bir mərasimdir. Ən əsasıda odur ki, insanlar arasında, başqa-başqa nəsillər arasında qohumluq əlaqəsi yaradırdı.

Adətə görə, toy ərəfəsində başlamazdan əvvəl oğlan evinin adamları qızgilə gedər və toy gününün vaxtını, işlənəcək ərzaq məhsullarının, həmçinin ödəniləcək “başlıq”ın miqdarını müəyyənləşdirərdilər.

Borçalıların, həmçinin Gürcüstan azərbaycanlılarının yaşadıkları digər bölgələrin adətinə görə qıza cehizlə bərabər mal-qara verilərdi. Bunu M.Süleymanlının “Köç” romanındakı bir epizod bir daha təsdiqləyir: “Atı sənə murad verirəm, inəyi bərəkət, qoyunları damazlıq. Muradın yeyin, bərəkətin bol, damazlığın artıq olsun”.

Borçalıda mövcud olan “şaxçıxartma” adətinə həm qız, həm də oğlan evində xüsusi diqqət yetirilərdi. Etnoqrafik və ədəbiyyat materialları göstərir ki, qızın oğlan evinə köçürülməsinə bir neçə saat qalmış “qız şaxı”nı çıxarmağa gedərdilər. “Qız şaxı qızın sağdış-solduşunun, bəzən isə qohumlarının və ya rəfiqələrindən birinin evindən çıxardı. Şax bar verən ağacdən 1-1,5 m uzunluğunda kəsilmiş və eyni ölçüdə dörd ağac parçasından hazırlanmış oturacağa keçirilən qalın bir budaqdan ibarət idi. Şaxı qırmızı alma, armud və şirniyyatlarla bəzəyirdilər. Xoşbəxtlik, yeni həyat, bar-bərəkət, artım rəmzi sayılan şaxı qız oğlan evinə gətirərdi”. Mərasim şər qarışan vaxtına təsadüf etdiyindən, qabaqda lopa yandırılıb aparardılar. Lopa 5-6 m uzunluğu olan düz ağacın ucuna əskiləri dolayıb bağlamaqla, yaxud gərmə keçirməklə düzəldilib hazırlanırdı [6, 56].

Gəlin köçən zaman onun ayaqqabısının içərisinə xırda metal pul qoymaq adətinə də diqqət yetirilərdi. Düşünülərdi ki, onda gəlin köçdüyü ev ruzi-bərəkətli, var-dövlətli olur. Həm də pul metal əşya olduğuna görə şər qüvvələr ondan qorxur və gəlinə toxuna bilməzdi.

Borçalının bəzi kəndlərində yayqın olan bir adətə görə son illərdə gəlini oğlan evinə köçürməzdən öncə bəyin anası yaşmanaraq bir əlində yanar lampa, o biri əlində güzgü və gül qız evinə gedərdi. Qız evində anaya şirin çay verilirdi. O, çayı içərək stəkani və qaşığı evə gətirərdi. Bu müddət ərzində ana yolda və evdə danışırdı. Xalq arasında lampa işıqlı həyat, güzgü aydınlıq, gül

isə sevimli gəlin mənasında, kimsə ilə danışmamaq isə gəlinin gəldiyi evdə sakit təbiətli və üzüyola olması kimi başa düşülürdü [7, 206].

Borçalıda, eləcə də ətraf bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılar arasında gəlin köçən zaman onun yolunu kəsmək adəti də var idi. Bu adət bugünədək əməl edilməkdədir. Gəlinin yolunu açdırmaq üçün oğlan tərəfdən olan cavanlar ya güləşər, ya da yolu kəsənə nəmər verərdi. Hətta “Yeni köçən gəlinin qabağını kəsib nəmər almayanda, toy sahibi kəndin cayıl-cuyulundan inciyərdi”. Gəlin evə daxil olan zaman onun ayağının altında qurban kəsmək adəti də geniş yayılmışdı. Qaydaya görə “kəsilən qurbanın qanından qızın alınma sūrtərək:- “bizim diləyimiz qəbul oldu, sənin də diləyin qəbul olsun”, - deyərdilər. Bu ətdən qohum-qonşuya da paylanardı.

Borçalının kəndlərində yeni gəlin köçən qızın vaxtında uşağa qalması, dünyaya yeni uşaq gətirməsi ilə bağlı da bir sıra adətlərə və ayinlərə xüsusi önəm verilmişdir. Məlumdur ki, lap qədim zamanlardan hər bir azərbaycanlı-türk ailəsində nəslin, soyun davamçısı, yaşadıcısı və qoruyucusu kimi dünyaya uşaq gətirilməsi ən vacib şərtlərdən sayılırdı. Bu şərtə uyğun gəlməyən ailələrə münasibət soyuq olmuş və onlar hər addımda mənsub olduqları tayfanın, eləcə də el-obanın soyuq nəzərlərinə tuş gəlmişlər. Ona görə də hər iki gəncin valideynləri gəlinin vaxtında uşağa qalmasını arzulayırdılar.

Adətə görə gəlinin uşağa qalmasını qırx gün gözləyirdilər, əks halda onun çilləyə düşdüyünü düşünərdilər. Bu zaman onun ocağa, pırə aparar və müəyyən ayın icra edərdilər. Adət halını almış ayinlərdən biri də gəlinin bar gətirən ağacının başına dolandırmaq idi: “Ey yerin-göyün yiyəsi, bu ağacı barsız qoymadığın kimi bu gəlini də barsız qoyma” – sayaq sözlərlə Yaradana müraciət formasında göyə əl açardılar.

Borçalıda, Gürcüstan azərbaycanlıları yaşayan başqa bölgələrdə, həmçinin Azərbaycan və digər türk xalqlarında bir neçə qızdan sonra doğulmuş oğlan uşağını “heydəri etmək” adəti vardı [8, 34]. Adətə görə 1-2 yaşlı oğlan uşağının sağ qulağına sırğa taxar və başının ortasında kəkil saxlayardılar. 10-12 yaşına qədər uşağın nə sırğası çıxarılmaz, nə də kəklini qırxmazdılar. Əhalinin inamına görə “guya şər qüvvələr heydəri” edilən oğlan uşaqlarını qız bilərək onlara yaxın gəlməzdi. Magik təsəvvürlərlə ilişkili olan bu adət XX əsrin 60-70-ci illərində əhalinin məişətində saxlanılmışdır.

Bölgə əhalisi arasında, həmçinin soydaşlarımız yaşayan digər yerlərdə doğumdan qırx gün keçdikdən sonra uşağı çillədən çıxarma adətinin icrasına xüsusi diqqət yetirilərdi. Bu məqsədlə uşağı ilıq su ilə çimdirdikdən sonra götürülmüş qırx qaşığı suyu onun çiyinlərindən axıdaraq “Ağırılığın-uğurluğun, dərdin-bəlan bu su ilə getsin” deyərdilər. Həmin gün uşağın papaq, köynək və bələk əskilərinin də çilləsi götürülərdi. Bu köynəkləri bir daha uşağa geyindirməz, kəsib ona əski düzəldərdilər. Papağı isə büküb növbəti uşaq üçün saxlayardılar. Yuxarıdakı qayda ilə ana da çillədən çıxarıldı. Çillə çıxarma

adəti Azərbaycanda yaşayan xristian ingiloylar arasında da mövcud olmuşdur [9, 192]. Xatırladaq ki, çilləli uşağın üstünə üstü metal əşyalı kimsənin gəlməsinə yol verilməzdi. Təsadüfən uşağın yatağına üstü üzərində metal əşyalı, boynu muncuqlu və ya gözü nəzərli qadın gələrdisə, çağanın halı pisləşərdi. Bu zaman nəzəri, muncuğu və ya metal əşyaları kəsərdən salmaq üçün torpağı körpü şəklində 40-50 sm dərinliyində qazıb körpəni oradan keçirərdilər. Borçalıda, eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları yaşayan qonşu bölgələrdə mövcud olan “torpaqdan keçirmə” adətinə Azərbaycanda rast gəlmirik.

Sözügədən bölgə əhalisi arasında mövcud olan adətə görə ilk uşağı dünyaya gələn ailələrdə çağanın bütün yataq dəsti və bələk dəstlərini onun ana nənəsi hazırlayardı. Bu adət Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində də mövcud idi.

Müsəlman xalqlarında olduğu kimi, bölgə əhalisi oğlan uşağı müəyyən yaşa çatdıqda onu sünnət elətdirərdilər. Mövcud adət dünyanın başqa xalqları arasında da yayılmışdır.

Tədqiqatçılara görə, bu mərasimin islam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və ondan çox-çox əvəllərin adətidir. Yalnız sonralar şəriət tərəfindən islamlaşdırılmışdır [10, 90-91].

Adətə görə, uşaq sünnət yaşına çatanadək ona kirvə tutardılar və bu qayda hazırda da davam edir. Etnoqraf Ə.Əliyevin fikrincə, sünnət mərasimində ən əziz qonaq, sevimli insan, ali şəxs kirvə sayılır. Çünki, sünnəti olan uşağın qanı məhz kirvənin dizinin üstə tökülür. Bu isə uşağın valideynlələri, qohum-əqrəbası üçün dəyəri heç bir şeylə ölçülməyən, iki ailə arasında ən əziz qohumluq əlaqəsi yaradan qan hesab olunur.

Yaşlı adamların söyləməsinə və etnoqrafik ədəbiyyatda yer olan fikrə görə “tək sözü” qorxulu hesab edildiyindən, uşaqları cüt sünnət edərdilər. Uşaq tək olardısa, sünnət edilərkən allaha dua edib bir xoruz da kəsərdilər. İnəmə əsasən cütlüyün birini xoruz əvəz etməklə xətdəndən sovuşulurdu. Adətən kəsilən xoruz dəlləyə çatardı. Mövcud adət qaşqaylar (İran türkləri) arasında və Anadolunun bəzi bölgələrində də mövcud idi.

Sünnət mərasimindən bir neçə gün sonra kirvə uşağı qaldırıb yeritməyə gəlirdi. Borçalının kəndlərində bu, “küldən çıxartma” adlanırdı. Bununla əlaqədar olaraq yenə də şadlıq süfrəsi açılar və məclisə aşıq çağırılardı.

Adət-ənənəyə uyğun olaraq kirvə ilə digər yöndən qohum olmaq-qız alıb, qız vermək eyib sayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında “kirvə kirvənin damına çıxırmır ki, torpaq tökülür” kimi deyim də formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M. Məqalələr. Bakı; Elm, 2005.
2. Əliyev Ə.T. XIX-XX yüzilliyin əvvəlləri. “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, №-2, Bakı: Nafla-Press, 2006.
3. Волкова Н.Г., Джавахашвили Н.Г. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков. Традиции и инновации. М; Наука, 1982.
4. Kalafat V. Balkanlardan Uluğ Türkünə. Türk Halk İnancları, II Bakı (Türkiyə türkcəsində), Ankara: 2006.
5. Abdullayev B. Haqqın səsi, Bakı: Azərənəşr, 1989.
6. Məmədli H.M. Görüm Faxralının biri olsun beş... Bakı: Ağrı Dağ, 2002.
7. Sarvan M. Ulu Borçalı. Bakı: Elm, 1998.
8. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlıları arasında doğumla bağlı adətlər, ayinlər və inamlar (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli) “Qarapapaqlar” jurnalı, № 7, iyul, 2010.
9. Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr. Bakı: Azərənəşr, 2008.
10. Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: Azərənəşr, 1987.